

ПОЗИТИВІЗМ У ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ І. В. ЛУЧИЦЬКОГО

Розглянуто вплив позитивістських ідей на світогляд та наукові праці видатного історика.

Ключові слова: *рецепція позитивізму, позитивістська модель історіописання.*

Рассмотрено влияние позитивистских идей на мировоззрение и научные труды выдающегося историка.

Ключевые слова: *рецепция позитивизма, позитивистская модель историописания.*

In the article are examined influence of positivism ideas for the outlook and scientific works outstanding historian in pre soviet time.

Key words: *reception of positivism, positivist model of historical writing.*

Для новітньої української історіографії характерним є активний процес осмислення свого досвіду, модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем, що невіддільне від її інтеграції у європейський та світовий історіографічний простір. У цьому контексті актуальним є дослідження позитивістського історіописання на українських землях у 60-х роках XIX – 20-х роках XX ст., коли позитивізм набув пріоритетного характеру в історіографічному процесі. Серед істориків палким прихильником позитивізму був професор Київського університету І. В. Лучицький.

Перші дослідження про І. В. Лучицького (переважно мемуарного характеру (М. І. Кареева, Є. В. Тарле та ін.), а також енциклопедичні статті про історика, рецензії на його праці) вийшли ще за життя вченого та незабаром після його смерті у 1918 році. М. І. Кареев підкреслював незмінність його позитивістських переконань («*Лучицький назавжди залишився вірним позитивізму*») [1, с. 166]. М. І. Кареев згадував про І. В. Лучицького: «*До Західної Європи їздив часто, відвідував різні країни, був добре знайомий завжди з сучасністю... Із західних культурних впливів він більш усього відбив... французький з деяким навіть застереженням до німецького*» [1, с. 165-166].

У радянський час суспільно-політичні та історичні погляди І. В. Лучицького вивчалися недостатньо. Б. Г. Вебер, Ю. Ф. Іванов, Т. Г. Лазоренко, П. Ф. Лаптін, Х. Б. Шустерман переважно аналізували його конкретні праці, а не світогляд в цілому. Єдиним винятком були праці Б. Г. Могильницького [2] та О. М. Нечухріна [3-4]. Шляхом аналізу праць І. В. Лучицького та інших представників «*соціально-економічного напрямку*» Б. Г. Могильницький дослідив головні теоретико-методологічні засади ліберальної історіографії Росії 1870-х – початку 1900-х років. Зокрема, він виділив ряд аспектів сприйняття та подальшого переосмислення І. В. Лучицьким доктрини «раннього» позитивізму. Томський дослідник, зокрема, підкреслював ґрунтовне знання М. М. Ковалевським та І. В. Лучицьким «*сучасної європейської історико-філософської, соціологічної та економічної літератури. Вони вільно оперують десятками теорій, сотнями імен*» [2, с. 106].

Праці сучасних авторів (С. І. Лимана, Н. А. Логунової, С. І. Лучицької, Г. П. Мягкова, С. М. Погодіна, Л. В. Таран) також здебільшого містять оновлений, цікавий біографічний та історіографічний матеріал про І. В. Лучицького, але без детального висвітлення саме особливостей його позитивістського світогляду. С. П. Стельмах [5 та ін.] розглядав теоретико-методологічні засади його

праць з точки зору поширення у XIX – XX ст. історизму в гуманітарних науках.

Отже, ряд питань щодо рецепції позитивізму в наукових колах Російської імперії у 1860-х роках – початку XX ст. та специфіки позитивістського світогляду саме І. В. Лучицького залишалися поза увагою попередників.

Мета статті – шляхом аналізу фактів творчого шляху І. В. Лучицького показати рецепцію доктрини позитивізму серед наукової інтелігенції Росії, виділити головні елементи позитивістської моделі історіописання в його історичних працях.

У 60-ті роки XIX – на початку XX ст. позитивістське історіописання було головним історіографічним явищем. Більшість позитивістів Російської імперії дотримувалися ідей просвітництва, сцієнтизму, лібералізму, які разом із сприйняттям доктрини раннього позитивізму утворювало основу світогляду гуманітарної інтелігенції часу, на який припадає життя І. В. Лучицького. Позитивізм був головним напрямом та методологічною моделлю* в історичній науці України того періоду. Однією з особливостей розвитку історіографії і у Російській імперії було корпоративне (групове) визнання позитивізму як основи наукового дослідження.

І. В. Лучицький рано ознайомився з новітніми на той час ідеями «раннього позитивізму». Ще студентом другого курсу історико-філологічного факультету Київського університету він у 1863 р. прочитав в університетській бібліотеці «Cours de philosophie positive» О. Конта [6, с. 48].

І. В. Лучицький як перспективний випускник Київського університету був направлений Міністерством народної освіти Російської імперії на стажування до університетів Франції та Німеччини, де на самому початку своєї наукової кар'єри у спілкуванні з відомими позитивістами остаточно засвоїв позитивістську методологію та методику історіописання [7-8]. Спеціалісти з європейської історії частіше виїжджали в закордонні наукові відрядження, тож вони краще, ніж дос-

лідники національної історії, були ознайомлені з ідеями та працями західноєвропейських філософів та істориків. І. В. Лучицький під час стажування і пізніше, у наступних відрядженнях, працював в архівах Франції, Іспанії, Італії, Німеччини та інших країн [1, с. 166,168,170; 6, с. 50-52]. Вчений вдало інтегрувався в систему європейської науки та освіти. Він дружив з В. І. Гер'є, Ф. Гізо, М. І. Карєєвим, М. М. Ковалевським, П. Л. Лавровим, Е. Літтре, А. Морі, Г. Моно [1, с. 166-170; 6, с. 50-52; 9, с. 179]. Праці І. В. Лучицького з історії Франції, в тому числі французькою мовою, були схвально сприйняті європейським співтовариством [10, с. 287-294; 2, с. 255; 9, с. 179-180]. Він разом із М. М. Ковалевським, О. С. Трачевським брав активну участь у виданні, заснованого у 1893 р. Р. Вормсом, «Revue International de Sociologie» [11, с. 34].

І. В. Лучицький був послідовником першого позитивізму, а саме контистом. Постулати позитивізму він сприймав як останнє слово науки і «символ віри» для освічених кіл суспільства. Так, І. В. Лучицький високо оцінював вчення О. Конта, вважаючи його останнім словом у науці та критерієм для оцінки будь-якої історичної теорії: «*лише дотримуючись цього методу, ми дійдемо до правильних та чисто наукових думок*» [12, 1868, № 11, с. 37]. Подібно іншим позитивістам він відводив, створений О. Контом новій науці, роль метанауки, яка вивчає та вирішує теоретичні питання історичних та інших суспільних наук. І. В. Лучицький [13, с. 2-5] розглядав соціологію як головну суспільну дисципліну, а історію, право, етнографію, психологію як допоміжні науки до неї. Окрім того, він вважав, що у результаті інтеграції суспільствознавства та природознавства стануть більш близькими їх предмет та методи. Показовою у цьому контексті була критика І. В. Лучицьким класифікації наук Г. Ам-Ріна за протиставлення ним природничих та гуманітарних наук [14, с. 69-70]. Фактично соціологія І. В. Лучицьким була оголошена новою філософією історії. Така ситуація була типовою для 1860-х – 1880-х років коли значна частина науковців публічно підтримала появу нової гуманітарної дисципліни – соціології, як метанауки для історичної та всіх інших суспільних наук [15,

* Під домінуючою в історичній науці позитивістською моделлю історіописання ми розуміємо не лише теорію, методологію, а й світосприйняття, саморефлексії і т.п., себто всі риси моделі, принаймні у неklasичному прочитанні.

с. 151]. Приват-доцент Київського університету І. В. Лучицький захоплено пропагував ідею О. Конта, стверджуючи, що «*вся історична наука повинна була звестися до виправдання соціологічних побудов Конта*» [15, с. 157]. Вчений у молодості взагалі головним завданням історичної науки вважав створення фактичного коментарю до V і VI томів «Курсу позитивної філософії» О. Конта [1, с. 166-167]. Такий некритичний підхід був притаманний більшості наукових праць, особливо 1860-х – 1870-х років. «*Жодна історична система, – писав у 1868 році про успішне поширення доктрини О. Конта І. В. Лучицький, – не справляла такого могутнього впливу на уми, жодна не викликала уваги, подібно тій, що належать до системи Конта... Вона протягом останніх десяти років набула такого значення, що зробилася знаменням цілої історичної школи*» [12, 1868, № 11, с. 8]*.

І. В. Лучицький активно поширював ідеї позитивізму у своїх лекціях. У Парижі в 1872 р. І. В. Лучицький читав лекції з новітньої історії Франції та про вчення О. Конта [6, с. 51; 9, с. 179]. Вчений став чи не першим із учених Росії, який в 1877 р. у себе вдома прочитав студентам Київського університету курс про вчення О. Конта та Г. Спенсера [6, с. 53]. Лише в 1897/98 навчальному році йому дозволено прочитати цикл публічних лекцій з історії соціології в головному корпусі Київського університету св. Володимира [17, арк. 1].

* Інші дослідники також згадували про 1860-ті – 1870-ті роки як про час суттєвого впливу позитивізму на суспільну думку. П. М. Ткачов згадував про беззастережне захоплення різночинної інтелігенції позитивізмом в 1860-х – 1870-х роках саркастично: «*носилися з Контом та позитивізмом, як з писаною торбою*» [16, № 10, с. 16]. «*Наш розвиток, – за авторитетним свідченням автора, – відбувався під вічним гнітом того чи іншого розумового авторитету. Визволяючись від одного ідола, від одного авторитету, ми тут же підпадали під іго іншого; познайомилися ми з Боклем – і ми стали клястися ним і будь-яка розбіжність з ним здавалася нам безсумнівною ознакою крайнього невігластва і навіть ретроградства; прочитали ми Мілля – Мілля став нашим “вчителем”; узяти під сумнів доброякісність цього вчителя означало здобути славу людини не лише гупої, а просто навіть недоброчесної*» [16, № 10, с. 14].

Будучи одним із adeptів позитивної філософії О. Конта, І. В. Лучицький активно захищав ідеї «першого позитивізму» від несправедливої критики. Так, він у рецензії на книгу В. С. Соловйова «Кризис западной философии (против позитивистов)» саркастично критикував автора за незнання тексту головної книги О. Конта, бо В. С. Соловйов цитував лише перші 30 сторінок першого тому «Course de philosophie positive» [18].

Принагідно можемо відзначити велику зацікавленість І. В. Лучицького в розповсюдженні ідей не лише О. Конта, а й Г. Спенсера. Про це свідчить участь київського вченого в підготовці видання двох великих за обсягом праць Г. Спенсера: «Описательная социология или группы социальных факторов, классифицированные и распределенные Г. Спенсером» (1878 р.) та «Начала социологии (Обрядовые учреждения)» (1880 р.). І. В. Лучицький разом із дружиною переклав з англійської мови на російську та відредагував близько 800 сторінок тексту, а також написав передмови до обох видань [19-20]. У передмові до книги «Описательная социология...» І. В. Лучицький писав про важливість цього видання «*одного з найталановитіших діячів у галузі соціальної науки*» «*для перевірки та вивчення тих загальних і поки ще емпіричних формул розвитку суспільства*» [19, с. 1]. Після отримання листа від І. В. Лучицького з повідомленням про переклад всіх його творів російською мовою Г. Спенсер назвав народ Росії передовим (у листі Г. Спенсера дослівно «*a go-ahead people*» – *народ, що йде попереду*) [21, с. 122-123].

Позитивістські ідеї, що не були завжди явно формалізовані у наукових працях та лекціях І. В. Лучицького, викладалися побіжно як світоглядні аксіоми на фактичному історичному матеріалі. Водночас ряд праць науковець спеціально присвятив теоретичним питанням.

Позитивізм у світогляді більшості істориків-позитивістів підросійської України поєднувався з ліберальними і просвітницькими переконаннями. Так, І. В. Лучицькому був притаманний просвітницький скепсис до релігії та особливо церкви. Показово стриманою є його оцінка кальвінізму як типового прояву середньовічного світогляду та непрогресивного явища [22, № 3, с. 104].

Вчений, подібно іншим історикам-позитивістам, виступав за перетворення абсолютної монархії Романових на конституційну. До завдань монархічної влади він відносив регулювання економічних, соціальних та інших відносин, що мало стати запорукою розвитку суспільства без революцій. Вчений вважав правильну урядову політику важливим фактором прогресивного розвитку суспільства. За І. В. Лучицьким, уряд – «*та сила, яка за нормального стану суспільного організму і навіть у випадках кризи повинна була б стримувати прояви неправильної діяльності суспільних сил та елементів, давати їм напрямок та зберігати матеріальний лад у країні*» [23, с. 248]. Сам він довгий час був гласним Золотоніського повітового земства, а потім Полтавського губернського земства [9, с. 182]. Показовий інтерес активного діяча російської партії кадетів, депутата IV Державної Думи І. В. Лучицького до питань конституційного ладу [24].

Водночас науковець стримано ставився до революційної боротьби та радикальних вчень*. Його цікавили революційні події не лише минулого, а й сучасності (наприклад,

* Більшість дослідників творчості І. В. Лучицького підкреслюють неприйняття ним ідей марксизму (через відсутність, напевно, відповідних вказівок у його працях). Проте його учень Є. В. Тарле ще в 1914 р. стверджував інше: «*Рух в історичній науці, пов'язаний в Англії з іменем Роджерса, в Німеччині з іменами Маркса та Шмоллера, що призвів до великого пожвавлення інтересу до економічної історії, знайшов в І. В. переконаного прихильника та послідовника*» [6, с. 55]. Це протиріччя можна пояснити тим, що І. В. Лучицький як людина широкої наукової ерудиції знайомився з величезною кількістю новітньої наукової літератури, в тому числі з творами К. Маркса, Ф. Енгельса та їх послідовників, рецензіями та відгуками на них, дискусійними матеріалами щодо марксизму тощо. Часткова рецепція положень матеріалістичного розуміння історії відбувалася і шляхом обговорення та критики їх положень. Тож І. В. Лучицького як одного з головних представників «соціально-економічного напрямку» не могли не зацікавити політекономічні ідеї К. Маркса. Можливо, маючи на увазі і свого наукового керівника І. В. Лучицького, Є. В. Тарле писав у 1908 році: «*Марксистські ідеї впливали і продовжують впливати навіть на тих осіб, хто не підписується під ними. Ті історики, які не згодні з Марксом, багато часу та сил витрачають саме на вивчення економічного ладу... ці погляди впливали навіть на тих, хто заперечує... вихідні пункти філософського вчення Маркса*» [25, с. 149].

факт присутності І. В. Лучицького на засіданнях Національних зборів у Версалі та особисте знайомство з комунарами [6, с. 51]). Вчений частково розділяв негативні оцінки французьких просвітителів щодо революційної боротьби, особливо її методів та наслідків. Він, на відміну від романтиків, не ідеалізував революційну діяльність, а однією з причин виступів народних мас називав слабкість уряду та неправильну його політику.

Слідом за фундаторами позитивізму та французькими істориками-медієвістами XIX ст. І. В. Лучицький визнавав класову боротьбу, але не вважав її головною рушійною силою суспільства, як проголосили К. Маркс та Ф. Енгельс. Для нього, як і переважної більшості істориків-позитивістів, класова боротьба була, в кращому випадку, лише одним із другорядних факторів суспільної еволюції. Цим обумовлено обмежене тлумачення самого словосполучення як боротьби певних політичних та соціальних груп з метою захисту своїх інтересів. Поряд зі словосполученням «*боротьбу класів*» історик використовував «*боротьбу станів*» [26, с. 649; 8, с. 294].

Успішна рецепція позитивізму у суспільній думці на теренах підросійської України в другій половині XIX – на початку XX ст. сприяла поширенню соціально-економічної проблематики в історичній науці. Найбільш послідовно відстоювали цей підхід представники «Російсько-української» історичної школи*, в тому числі І. В. Лучицький. Зокрема, він вважав економічну історію «*вагомим і найважливішим підґрунтям для встановлення наукових законів історії*» [27, с. 45], оскільки еволюційний та закономірний характер історичного процесу найбільш яскраво можна простежити на прикладах з економіки.

І. В. Лучицький розглядав общинну власність як форму історичного розвитку, влас-

* Використання терміну «*Російсько-українська історична школа*» – данина історіографічній традиції. Фактично М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, М. І. Карєєв були об'єднані у мікрогрупу іншого типу – «*незримий коледж*». Сам І. В. Лучицький відніс себе «*до послідовників того напрямку у науці, яке ставить на перший план історію суспільного устрою, установ, економічних відносин тощо*» [28, с. II].

тиву всім народам. Зокрема, він стверджував, що «у своїх різноманітних проявах община складає одну з фаз чи вірніше декілька фаз розвитку» суспільства [29, т. 265, кн. 9, с. 57-58]. На його переконання через ці етапи історичного розвитку «неминуче та необхідно проходять всі народи, причому в одних зберігаються лише одні первісні форми общини, в інших в силу несприятливих, головним чином зовнішніх, обставин зникає майже повністю общинне володіння, і лише в небагатьох воно розвивається та встигає утриматися» [29, т. 265, кн. 9, с. 58].

Посилаючись на О. Конта та Дж. Ст. Мілля, І. В. Лучицький обґрунтовував необхідність віднайти закони історії саме за допомогою дедуктивного методу [12, 1868, № 11, с. 35]. Київський історик висунув таку послідовність дослідження історичних фактів: їх групування та класифікація; виявлення зв'язку між фактами; порівняння досліджуваної епохи з попередніми; показ того, що може явитися результатом діяльності досліджуваної епохи в найближчому майбутньому, чим частково перевіряється правильність зроблених висновків [13, с. 12-13]. Він визначив завдання історика як «дослідження конкретних фактів, окремих видів або підвидів, різновидів, явищ суспільного життя та суспільного розвитку» [13, с. 18].

Прогресивні зміни в суспільстві позитивісти трактували як соціальну динаміку; суспільний лад, умови існування людського суспільства взагалі відносили до соціальної статичності. У передмові до докторської дисертації І. В. Лучицький визначав головне теоретичне завдання свого дослідження в руслі ідей О. Конта: «Дослідити структуру суспільства в даний період часу, описати зміни, що відбулися в ньому протягом цього часу, вказати на співвідношення [виділено авт. – О.Б.], що здійснюється між структурою та подіями, іншими словами, описати лад суспільства та його функції в статичному та динамічному відношеннях» [23, с. 1]. Таким чином, він наголосив, що історичні факти будуть ним розглядатися в статичній та динамічній (за О. Контом).

І. В. Лучицький підійшов глибоко до проблеми поєднання статичних та

динамічних явищ: «необхідно з'єднати статичний розгляд соціальних явищ з динамічним та брати до уваги не лише прогресивні зміни різних елементів, але й одночасні стани кожного з них» [12, 1868, № 11, с. 36].

Історики-позитивісти використовували різноманітні принципи та методи дослідження. Вони надавали культового значення принципу об'єктивності наукових досліджень. Тому І. В. Лучицький, наприклад, пропонував відмовитися від оцінки історичних фактів: «раз і назавжди», тобто не досліджувати «були вони погані чи ні», а лише констатувати їх [22, № 1, с. 67]. Він також широко використовував історико-порівняльний метод, оскільки норми права та законодавства, статистичні дані економіки більш придатні для порівняння, ніж інші суспільні явища. Історик підкреслював специфіку застосування історико-генетичного методу. Він наголошував на відносності поділу явищ на причини та наслідки: «У житті народів відбувається постійна взаємодія як причин і наслідків, так і всіх елементів суспільного та розумового життя» [12, 1868, № 12, с. 1].

Подібно просвітителям та переважній частині позитивістів І. В. Лучицький головним критерієм суспільного прогресу також виділяв рівень знань та суспільної свідомості («стан розумових здібностей людей» [12, 1868, № 11, с. 37]). При цьому він уточнював: «Порядок людського прогресу залежить від прогресу в розумових переконаннях людства, тобто від закону порядку послідовних перетворень людських думок» [12, 1868, № 11, с. 37].

Ліберальні історики уявляли суспільний прогрес як поступальний розвиток усіх сторін суспільства. Так, І. В. Лучицький характеризував історичний процес як поступову та повільну заміну одних явищ іншими без суттєвих, як правило, перетворень [13, с. 35-39]. При цьому він дотримувався періодизації історії О. Конта [22, № 3, с. 127]. Еволюцію та солідарність І. В. Лучицький вважав двома головними сторонами історичного процесу [13, с. 39-40]. Нова історія (з XIV ст.) є «сама історія такого процесу; вона, отже, визначається як вивчення й опис послідовного зруйнування та розкладу елементів старого

ладу, послідовного зростання та прогресу нових елементів і, нарешті, розвитку тієї тимчасової, несталого доктрини, що вічно змінює свій центр» [13, с. 41].

О. Конт та Г. Спенсер виступали за формулювання історичних законів, які були б подібними до законів у природознавстві. В історичній науці України досліджуваного періоду загальноприйнятим стало порівняння, а інколи й використання законів природознавства. Молодий І. В. Лучицький, наприклад, бачив завдання біологів у відкритті загальних законів життя, а соціологів – у відкритті законів всіх видів соціальної діяльності [13, с. 18].

Найбільш яскраво нові підходи до вивчення історії як закономірного процесу втілювалися в дослідженнях з європейської історії. Послідовними прибічниками ідеї історичних закономірностей та окремих соціологічних законів був І. В. Лучицький [27, с. 45]. Закономірність історичного процесу, на переконання І. В. Лучицького, полягає в тому, що історик *«наштовхується на одні й ті ж, вже давно нам знайомі факти, зустрічає картину, яка незмінно і неминуче повторюється»* [14, с. 59]. В якості історичних І. В. Лучицький пропонував використовувати психологічні закони [12, 1868, № 11, с. 35; порівняти: 13, с. 5,17].

Водночас позитивісти більше наголошували на оцінці діяльності видатних осіб не лише як результату впливу обставин та ідей, а і як продукту суспільних відносин. Зокрема, таку позицію висловив в одній із рецензій І. В. Лучицький: *«Під час опису діяльності будь-якої особистості та оцінки її потрібно знати, за яких умов відбувалася ця діяльність, наскільки вона була потрібною, наскільки свідомо відчувалася у ній потреба»* [30, с. 72].

У своїх інтерпретаціях історичних фактів позитивісти спиралися, у першу чергу, на джерельну інформацію, вважаючи свої роздуми другорядними, лише узагальненнями знайдених фактів. Такий фактографічний стиль викладу історичного матеріалу був характерний і для праць І. В. Лучицького.

І. В. Лучицький чітко і послідовно дотримувався всіх елементів позитивістської моделі історіописання: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, багатофакторним, розробка теорії суспільної еволюції. У цьому відношенні його варіант не відрізнявся від загальноєвропейського прототипу. Його фактографічний стиль історичного мислення, дослідження, побудовані у першу чергу на архівних актових документах, були типові саме для послідовників позитивізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кареев Н. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) / Н. И. Кареев // *Анналы : журн. всеобщей истории.* – 1922. – № 1. – С. 155-174.
2. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX – начала 900-х годов / Б. Г. Могильницкий. – Томск : Изд-во ун-та, 1969. – 409 с.
3. Нечухрин А. Н. Проблема соотношения истории и современности в русской либеральной историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.): дис. ... канд. ист. наук : 07. 00. 09 / Нечухрин Александр Николаевич. – Томск, 1979. – 209 с.
4. Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.) / А. Н. Нечухрин. – Гродно : Изд-во ун-та, 2003. – 351 с.
5. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / С. П. Стельмах. – К. : Київ. ун-т, 2005. – 378 с.
6. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий : К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863-1913 / Е. В. Тарле // *Голос минувшего.* – 1914. – № 1. – С. 42-61.
7. Лучицкий И. В. Историческая семинария Вуттке в Лейпциге : отчет магистра Лучицкого / И. В. Лучицкий // *Университетские известия.* – К., 1874. – № 2. – С. 55-68.
8. Лучицкий И. В. Отчёт о занятиях за границей магистра Лучицкого / И. В. Лучицкий // *Университетские известия.* – К., 1874. – № 5. – С. 293-322.
9. Погодин С. Н. Иван Васильевич Лучицкий (1845-1918) / С. Н. Погодин // *Новая и новейшая история.* – 2000. – № 6. – С. 174-192.
10. Иванов Ю. Ф. Библиографический указатель трудов И. В. Лучицкого и литературы о нём / Ю. Ф. Иванов, С. И. Лучицкая // *История и историки за 1981 г.* – М., 1985. – С. 284-295.
11. Ивановский В. В. Социология как наука и как предмет преподавания во Франции / В. В. Ивановский // *Русская мысль.* – 1896. – № 12. – С. 33-55.

12. Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1868. – № 9. – С. 1-27; № 11. – С. 1-47; № 12. – С. 1-22; 1869. – № 1. – С. 1-16.
13. Лучицкий И. В. Отношение истории к науке об обществе : (вступ. лекция в курс новой истории, чит. доц. ун-та св. Владимира, 18-го окт. 1874 г.) / И. В. Лучицкий // Знание. – 1875. – № 1. – С. 1-42.
14. Лучицкий И. В. Обзор литературы по философии истории за 1872 год / И. В. Лучицкий // Знание. – 1873. – № 9. – С. 59-92.
15. Кареев Н. И. Основы русской социологии / Н. И. Кареев. – СПб. : Изд-во И. Лимбаха, 1996. – 368 с.
16. Никитин П. Кладези мудрости российских философов / П. Никитин // Дело. – 1878. – № 10. – С. 1-30; № 11. – С. 123-166. – П. Никитин – псевд. П. Н. Ткачёва. – Рец. на кн.: Письма о научной философии / В. В. Лесевич. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1878. – 208 с.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, ф. 66, од. зб. 560.
18. Fra Moriel. [Рецензия] / Fra Moriel // Знание. – 1874. – № 11-12. – С. 1-8. – Рец. на кн.: Соловьёв В. С. Кризис западной философии (против позитивистов) / В. С. Соловьёв. – М. : Тип. ун-та, 1874. – XIV, 146 с. – Fra Moriel – псевд. И. В. Лучицкого.
19. Лучицкий И. В. Предисловие / И. В. Лучицкий // Описательная социология или группы социальных фактов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером / Г. Спенсер; пер. И. В. Лучицкого. – К., 1878. – С. I-IV.
20. Лучицкий И. В. Предисловие / И. В. Лучицкий // Начала социологии : (Обрядовые учреждения) : пер. с англ. / Г. Спенсер; под ред. И. В. Лучицкого. – К. : Изд. Е. Я Федорова, 1880. – С. I-IV.
21. Спенсер Г. Автобиография : пер. с англ. / Г. Спенсер; сокр. излож. А. Д. Короткова. – СПб. : Изд-во О. Поповой, [1905]. – 178 с.
22. Лучицкий И. В. Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII вв. / И. В. Лучицкий // Знание. – 1873. – № 1. – С. 61-99; № 3. – С. 91-129; № 8. – С. 123-147; № 11. – С. 24-58.
23. Лучицкий И. В. Католическая лига и кальвинисты во Франции : Опыт истории демократического движения во Франции второй половине XVI в. Т. 1 / И. В. Лучицкий. – К. : Тип. ун-та, 1877. – IV, 560, 60 с.
24. Тексты конституций / пер. под ред. и с предисл. проф. И. В. Лучицкого. – К. : Печ. дело, 1905. – 243 с.
25. Тарле Е. В. Из литературного наследия академика Е. В. Тарле / Е. В. Тарле. – М. : Наука, 1981. – 392 с.
26. Лучицкий И. В. Очерк истории Монтобана : Отчет магистра Лучицкого / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1874. – № 8. – С. 644-658; № 9. – С. 681-689.
27. Лучицкий И. В. О задачах экономической истории / И. В. Лучицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн. 10. – С. 43-45.
28. И. Л. Предисловие / И. Л. // Зеворт Е. История нашего времени (XVI – XVIII ст.). – К., 1883. – Т. 1. – С. I-III. – I. Л. – псевд. И. В. Лучицкого.
29. Лучицкий И. В. Поземельная община в Пиренеях / И. В. Лучицкий // Отечественные записки. – 1883. – Т. 265, № 9. – С. 57-78; № 10. – С. 466-506; Т. 266, № 12. – С. 415-442.
30. Лучицкий И. В. [Рецензия] / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1876. – № 3. – С. 68-79. – Рец. на кн.: Nadrian VI, ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Reformation / H. Baurer. – Leipzig, 1876.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**